

Adam E. Suprun

Beloruska državna univerza V. I. Lenina v Minsku

PREUČEVANJE GOVORNE DEJAVNOSTI IN JEZIKOVNEGA MEHANIZMA

Kibernetični pristop k jeziku je omogočil, da formuliramo pojmovanje jezika kot mehanizma, s katerim ljudje proizvajajo in razumejo besedila, ki so utelešenje sporočil, in jih prenašajo drug drugemu v procesu izmenjave informacij, v procesu občevanja. Posamezen primer prenašanja sporočila lahko pojmuje kot govorno dejanje, celoto govornih dejanj danega posameznika in/ali danega kolektiva pa kot govorno dejavnost. Pojmovanje jezika kot mehanizma, govora kot dejavnosti in besedila kot proizvoda te dejavnosti nam omogoča, da na nov način obsežemo tudi Humboldtovo pojmovanje jezika ne kot proizvoda (Erzeugnis), ampak kot procesa (Erzeugung), kakor tudi de Saussurovo dihotomijo jezika in govora.

Opisi jezika navadno temeljijo na podatkih, ki jih črpamo iz virov dveh vrst. Prvič, kot vir za lingvistične opise je od nekdaj nastopala jezikovna intuicija nosilca jezika, to je človeka, sposobnega proizvajati in razumeti besedila v danem jeziku. Tak človek je bil lahko sam avtor lingvističnega opisa (kar je značilno za različne slovnice materinega jezika), lahko pa je bil tudi informant, ki ga je uporabil avtor, kar je značilno za različne opise materinega jezika, jezika brez pismenstva ali narečja. Drugič, kot vir za lingvistične opise se lahko uporabijo besedila v danem jeziku. Strogo povedano, uporaba intuicije nosilca jezika se lahko omeji na uporabo besedil, ki jih je ta nosilec proizvedel. Vendar pa imajo podatki, ki jih dobimo po intuiciji nosilca jezika, pogosto drugačen značaj kot tisti, ki se nahajajo v besedilih: prevod posameznih besed, ocenjevanje pravilnosti takih ali drugačnih stavkov itd.

Povedati je treba, da v obeh primerih ne opazujemo jezika kot takšnega, ampak določene proizvode govorne dejavnosti. Toda ob tem sama govorna dejavnost dolgo časa ni bila predmet posebne pozornosti in preučevanja, in četudi se ni enačila z jezikom, se to ni v zadostni meri poudarjalo. Zdelo se je, da raziskovalec pri preučevanju besedil ali v pogovorih z informatorjem opazuje sam jezik, jezik v akciji. To pa sploh ni res: jezika ne moremo neposredno opazovati, ampak opazujemo bodisi govorno dejavnost, uresničeno s pomočjo jezika, bodisi njene proizvode. Če uporabimo kibernetično terminologijo, lahko jezik primerjamo s »črno skrinjico« in njeno vsebino, to se pravi jezikovni mehanizem oz. jezikovni sistem spoznavamo po analizi tega, kar je na izhodu in na vhodu v ta mehanizem, se pravi teh ali drugačnih proizvajanih (produciranih) ali razumevanih besedil.

Sicer pa je bila naloga jezikovnega opisa, ki se je zdela nesporni in osnovni cilj v vsej predhodni zgodovini znanosti, v našem času tudi potrebna modernizacije. Če jezik ni več preprosto zbirka elementov, organiziranih v sistem, ampak delujoč mehanizem, potem mora ustrezeni opis jezika vsebovati ne samo opis sestava in organizacije elementov, ampak tudi opis delovanja mehanizma in medsebojnega učinkovanja njegovih sestavnih delov. Z drugimi besedami, cilj lingvističnega raziskovanja postane – vsaj v nekaterih primerih – delujoči model jezikovnega mehanizma. Ker pa so rezultati oddajne dejavnosti

jezikovnega mehanizma bolj nazorni in očitni, stopa v ospredje naloga zgraditi model sinteze besedila, medtem ko se graditev ustreznega modela razumevanja besedila nekoliko oddalji. V obeh primerih postane izredno pomembno ukvarjanje s sintezo: sintezo besedila ali sintezo njegovega pomena na temelju analize besedila. Sinteza besedila prihaja v središče zanimanja tudi v zvezi z drugimi uporabnimi nalogami jezikoslovja – naloga avtomatizacije prevoda. Sinteza pomena pa ni potrebna samo pri reševanju te romantične, vendar morda ne tako bistvene naloge, ampak tudi pri reševanju veliko bolj nujne naloge avtomatizacije informacijskega iskanja. Vse to narekuje zahtevo, da raziskujemo ne le jezik kot takšen, ampak tudi jezikovni mehanizem v delovanju – govorno dejavnost. Temu pa ne morejo biti več kos samo jezikoslovci ali samo psihologi, naloga terja, da se pri preučevanju jezikovnih pojavov združijo psihološki in lingvistični pristopi.

Tega se je zavedela skupina ameriških psihologov in lingvistov pod vodstvom Charlesa Osgooda, ki je poleti leta 1953 na univerzi v Indiani, ZDA, organiziral seminar, na katerem so obravnavali tri pristope k jeziku: pristop lingvistov, ki so pojmovali jezik kot strukturo sistematično medsebojno odvisnih enot, pristop teoretikov poučevanja, ki so imeli jezik za sistem navad in povezovali znake z vedanjem, ter pristop strokovnjakov za teorijo informacij, ki so pojmovali jezik kot sredstvo za prenašanje informacij.

V Sovjetski zvezi so se psiholingvistične raziskave razvile v smeri, ki jo je načrtala vrsta temeljnih idej L. S. Vygotskega, od katerih se najpomembnejša s tega področja glasi takole: misel se uresničuje v besedi (1934).

Razen v ZSSR in ZDA potekajo psiholingvistične raziskave v mnogih deželah, intenzivneje v Franciji, Poljski, Norveški, Italiji, Romuniji, Veliki Britaniji, Češkoslovaški, Japonski in drugje. V vsaki od teh dežel so psiholingvistične raziskave razvile svoje specifične smeri tako po teoretični, kakor tudi po eksperimentalni plati in tako odražajo rezultate, ki so jih v teh deželah dosegli v jezikoslovju in psihologiji.

Nastanek potrebe po prenosu nekega sporočila povzroči pri govorečem oblikovanje namena in ustrezne zamisli povedi. Če je namen povedi sorazmerno določen: želja, da bi sogovornika nagovorili h kakšnemu dejanju, da bi mu nekaj sporočili, potrdili neko dejstvo, od njega nekaj zvedeli itd., potem je zamisel povedi na prvi stopnji precej meglena. V zamisel vnašajo poteze določnosti besede, ki se porajajo v zvezi z mislimi, morda tudi korenski ali tem analogni morfemi, natančneje, pomeni teh morfemov ali precej abstraktni pomeni besed, ki še niso dovolj oblikovani niti v slovničnem niti v leksikalnem pogledu. Toda te poteze še ne določajo strukture besedne uresničitve zamisli. V dejavnosti jezikovnega mehanizma je to predgovorna stopnja, stopnja priprave za govorno dejavnost, stopnja predhodne aktivizacije tistih predelov jezikovnega mehanizma, ki so neposredno povezani z odražanjem resničnosti. Struktura nastajajoče povedi se začne oblikovati na naslednji, drugi stopnji, ko pridejo v kratkoročni operativni spomin govorečega jezikovne enote, predvidene za uporabo v povedi: besede in slovnične (predvsem skladenjske) strukture, ki ustrezajo možnostim uporabe teh besed v govoru. Toda tudi tu besedno gradivo še ni popolnoma oblikovano; druga stopnja ustreza tistemu, kar se uresniči v tako imenovanem notranjem govoru, v mislih zase. Te misli še niso dovolj razločno oblikovane, so nepovezane, vendar so hkrati s tem že potencialno gotove za sporočilo. To ni več samo preprosto gradivo, temveč polizdelek besedila. Včasih se v trenutku močnih čustvenih vzgibov govor gradi iz takšnih blokov: lahko so že fonirani, dobijo zvočno podobo. V normalnih pogojih vendarle nastopi še tretja stopnja: stopnja oblikovanja sporočila. Na tej stopnji stopajo besede in slovnična oblika povedi v medsebojno delovanje, v jeziku, kjer se besede sklanjajo ali spregajo, dobijo te besede potrebne oblike, kakor jih določajo zakoni ujemanja in vezave, vzpostavi se potrebni besedni red, oblikuje se poved. Ko si zamišljamo prihodnji nastop ali javno izjavo, ali pa tudi preprosto poved v manj znanem jeziku, pogosto v mislih oblikujemo takšno (še) nepovedano sporočilo po vseh jezikovnih

zakonih. Preostane samo, da ga utelesimo v glasovih ali v znakih pisave. To je zvočna (ali grafična) realizacija in predstavlja vsebino naslednje (po našem štetju četrte) stopnje nastajanja povedi. Popolnoma določno pa moramo poudariti, da je delitev po stopnjah pogojna. V resnici – prvič – celo v procesu proizvajanja ene fraze potekata sočasno tako prva kot četrta stopnja. Začetek fraze se že preliva v zvočno obliko, konec pa še ni povsem gotov. Pogosto se niti ne realizira in tako dobimo nepopolne stavke. Kar tukaj imenujemo stopnje, niso toliko stopnje oblikovanja posamezne povedi, kolikor odlomki njene poti skozi proces oblikovanja preko različnih področij naših možganov. Preučevanje motenj govorne dejavnosti, ki nastanejo zaradi poškodb različnih področij glavnih možganov, je omogočilo, da si zamislimo lokalizacijo različnih govornih funkcij in procesov na različna področja možganov. Tako smo upravičeni domnevati, da je »pomenski slovar« jezika, ki ustreza impulzom, prihajajočim iz zunanjega okolja, in se aktivizira že na prvi stopnji proizvajanja povedi, povezan z dejavnostjo desne poloble glavnih možganov, mehanizem za sintezo (in prav tako analizo) govornih sporočil, ki so tu označena kot tretja, četrta in peta (kontrolna) stopnja proizvodnje besednega sporočila, njegovo zvočno utelešenje, pa se lokalizira v levi polobli. Iz tega sledi, da potekajo slovnične operacije z besedami ob aktivnosti leve poloble. Tukaj, v Brocajevem centru, se tudi oddajajo ukazi, ki zagotavljajo prehod govornega sporočila v glavne kanale. Združevanje »stopenj« v času lahko obravnavamo kot hkratno delovanje različnih področij možganov pri oblikovanju raznih delov govornega sporočila ali oblikovanju raznih sporočil: tisti trenutek, ko poteka šele začetno, leksikalno oblikovanje konca povedi, lahko njen začetek že slišimo. Poudariti pa je treba še nekaj: proizvajanje govora ni preprost linearni proces. Tu ne poteka samo začasna aktivnost vrste možganskih področij niti samo oblikovanje smisla nastajajoče povedi, njena ureditev in njeno zvočno utelešenje, ampak tudi nekakšen »tek tkalskega čolnčika« po porajajoči se povedi. Zavest nadzoruje proizvajanje povedi. Po potrebi lahko ustavi ali spremeni nameravani začetek nastajajoče fraze, zamenja besedo ali slovnično obliko in dopolni povedano v teku povedi.

Oddajanje sporočila s pomočjo jezika je smiselno samo v primeru, če to sporočilo kdo sprejema. Sprejem sporočila je možen, če poslušajoči pozna jezik, v katerem je sporočilo proizvedeno, se pravi jezikovni mehanizem istega tipa, kot je oddajajoči mehanizem, prav tako pa tudi, če so dane fizične možnosti (slišnost za ustno obliko govora, vidnost za pisno obliko ipd.). Sprejem sporočila se začne s prognoziranjem njegove vsebine. To prognoziranje se uresničuje na osnovi celega kompleksa informacij: skupnosti presupozicije poslušajočega in govorečega, vnaprejšnjega ugibanja možne teme sporočila in možnih variant te teme. Začne se zaznava in analiza izrazne ravnine oddajane sporočila. Sprejemajoči sliši zvočni tok, analizira za jezik bistvene znake, izloča te ali one glasove, tj. segmentira govorni tok in identificira izločene segmente s predstavami o fonemih in njihovih realizacijah, kakor jih ima v spominu. Ob tem rezultatov analize ne moremo imeti za dokončno rešitev, dokler se njihovo ujemanje ne preveri z vsebinsko ravnino. Na podlagi dobljene hipoteze o možnem fonemskem sestavu začetka sporočila nastane hipoteza o njeni možni besedni vsebini. Nadaljnja zaznava sporočila bodisi potrdi to hipotezo, ali pa o njej podvomi in zahteva novo hipotezo o vsebinski ravnini sporočila, torej tudi o njegovi izrazni ravnini. Očitno šele dokončni sprejem hipoteze o vsebini sporočila sklene analizo izrazne ravnine odlomka besedila. Redundanca, ki vodi k podaljšanju besedila, v bistvu pomaga njegovemu čimprejšnjemu dešifriranju in je nujno potreben element pri delu jezikovnega mehanizma za sprejem in razumevanje sporočila, saj ne zagotavlja samo hitrosti obdelave informacij, ampak tudi zanesljivost podatkov. Shematično lahko zaporednost operacij, ki potekajo pri razumevanju sporočila, predstavimo približno takole:

0. prognoziranje pričakovane vsebine sporočila (povedi);
1. prognoziranje pričakovane besede (njene oblike);

2. hipoteza o segmentaciji izrazne ravnine govornega toka in izločanju enot izrazne ravnine (fonemov, prozodemov, grafemov itd.);
3. hipoteza o pomenu in obliki analizirane besede ali skupine besed;
4. preverjanje hipoteze o vsebinski ravnini odlomka povedi s primerjanjem s presupozi- cijo in okoljem (distribucijo);
5. sprejem sklepa o vsebinski in izrazni ravnini povedi: razumevanje sporočila.

Tako se proces razumevanja besedila uresničuje preko sinteze smisla sporočila, po eni strani na osnovi prognoziranja njegove vsebine, po drugi strani pa na podlagi analize iz- razne ravnine povedi in primerjanja ugotovljenih segmentov z jezikovnimi enotami, ki se hranijo v spominu, ter na tej osnovi ugotavljanja vsebine posameznih elementov, potem pa odlomkov in povedi v celoti. Za proces razumevanja igra preverjanje, kakršno imamo tudi pri proizvodnji, bistveno bolj važno in vidno vlogo. Kakor pri proizvajanju besedil, je tudi tukaj razdelitev procesa na stopnje le pogojna: nekateri procesi se združujejo, ven- dar potekajo na različnih področjih možganov, drugi se dotikajo posameznih odlomkov povedi, kar zagotavlja izredno hitrost dešifriranja. Ta je zlasti velika pri sprejemanju go- vornih informacij po vidnem kanalu, z branjem. Za razumevanje je očitno posebno pomembno gibanje po besedilu v obliki »teka tkalskega čolnička«, vračanje k že prebrane- mu in slišanemu (obdržanemu v spominu) za preverjanje nastalih hipotez osmislitve be- sedila in za boljše prognoziranje naslednjega besedila. Od tod izvira tudi pomembnost tega, da znamo brati, in kar se zdi manj očitno, da znamo poslušati, če hočemo veljati za dobrega sogovornika. Kakor predstave o proizvajanju besedila tako se tudi podatki o raz- umevanju oblikujejo z opazovanjem in poizkusi na navadnih nosilcih jezika, na otrocih, pri katerih je jezikovni mehanizem v nastajanju, na bolnikih z motnjami govora in nje- govega razumevanja. Povedati je treba, da tako proces proizvodnje kakor tudi proces raz- umevanja povedi še zdaleč nista popolnoma raziskana.

Proizvodnja in razumevanje sta dve osnovni plati govorne dejavnosti. Govorna dejavnost ima vrsto potez, od katerih je vsaka posebej lastna tudi drugim vrstam človekove dejavnosti, ki pa vse skupaj sestavljajo prav njeno karakteristiko: govorna dejavnost je obde- lava informacij, operira z znaki, usmerjena je k občevanju, to se pravi – je komunikativna. Govorna dejavnost je pogosto del bolj kompleksnih dejavnosti, npr. ustvarjanja pesniš- kih del ali pristajanja letala na letališču, navadno nima samo govorne cilja (ne govor- jenje zaradi govorjenja, ampak govorjenje za doseg drugih ciljev). Navadna govorna de- javnost vključuje izmenični sprejem in oddajanje sporočil (dialog), imamo pa precej in- ače govorne dejavnosti, pri katerih sta tidve strani nekako združeni. Tak pojav vidimo npr. pri radijski oddaji ali pri predavanju. V nekaterih primerih proizvajanje besedila v bistvu ni ustvarjanje novega besedila, ki ima takšno ali drugačno lastno vsebino, ampak samo reprodukcija drugega besedila (branje na glas ali prepisovanje napisanega), možen je tudi sprejem besedila, ne da bi ga razumeli (npr. pri oddajanju mednarodnih brzojavk v ne- znanem jeziku). Specifična je takšna dvostranska vrsta govorne dejavnosti, kot je preva- janje, ko nosilec dveh jezikov hkrati (dvojezični človek) realizira spreminjanje besedila v enem jeziku v besedilo v drugem jeziku; v tem primeru en njegov jezikovni mehanizem deluje v režimu sprejemanja in razumevanja sporočila, drugi pa v režimu reproduciranja razumljenega besedila. Odvisno od ciljev govornih dejanj lahko ločimo različne vrste go- vorne dejavnosti: sporočilo in nominacijo, vzpostavljanje stika in znikanje, vprašanje in izražanje čustev, magije in reinterpretacije. Posebno mesto med vrstami govorne dejavnosti zavzema pesniška dejavnost, kajti beseda tu ne nastopa preprosto kot enota odda- janja informacije, ampak tudi kot predmet umetnosti, poklican, da na poseben način učin- kuje na sprejemajoče, ko izvablja iz njih sodoživljanje s tistim, ki reproducira besedilo, in občutek umetniškega užitka.

Preučevanje govorne dejavnosti predstavlja osrednjo, čeprav ne tudi edino nalogo psiho- lingvistike. Kakor za boljše razumevanje mehanizmov govorne dejavnosti tako je tudi za-

radi preučevanja govorne dejavnosti nujno potrebno in mogoče psiholingvistično preučevanje jezikovnega mehanizma, s katerim se govorna dejavnost uresničuje. Takšno preučevanje poteka z opazovanjem nosilcev jezika, pa tudi s posebej pripravljenimi poizkusi.

Izrazno ravnino jezika – zvočno podobo govora so seveda vedno preučevali in se pri tem opirali na opazovanja in poizkuse takšne vrste, v zadnjih desetletjih pa so pri tem uporabljali tudi posebne instrumente in aparate. To je postalo delovno področje eksperimentalne (ali morda pravilne instrumentalne) fonetike, ki je tako od vsega začetka po načinu pridobivanja podatkov psiholingvistična disciplina. Vendar pa je interpretacija teh podatkov najpogosteje ali fizična ali pa čisto lingvistična. V zadnjih desetletjih so se pojavile zanimive eksperimentalne raziskave zvočnega simbolizma, tako imenovanega »foničnega pomena«, ki kažejo, da nosilci jezika na različni način ocenjujejo glasove in da je to lahko tudi vzrok za nekatere spremembe na izrazni ravnini posameznih besed, v izbiri nominacije za te ali druge predmete in pojave (npr. pri procesu izbiranja imen za novorojenčke). Vendar je očitno, da zvočni simbolizem za semantiko ni osrednji, marveč obrobni pojav. Kar pa zadeva enote vsebinske ravnine, so jih navadno preučevali kot elemente že gotovega besedila, k intuiciji nosilcev jezika pa so se zatekali pri proučevanju narečij ali poprej še neopisanih jezikov, če ne upoštevamo starodavnih slovarskih in slovnčnih del, ki jih vsaj deloma niso sestavljali na podlagi analize besedil, temveč na temelju intuicije samih sestavljalcev. Skoraj nič se niso spraševali o tem, kako se enote vsebinske ravnine vedejo v procesu proizvodnje besedila. Zato lahko rečemo, da je psiholingvistično preučevanje enot vsebinske ravnine šele v povojih.

Študij vsebinske ravnine jezika s psiholingvističnimi metodami ni le možen, ampak je tudi produktiven, ker govorna dejavnost poteka v najožji prepletenosti z miselno dejavnostjo. Najzanimivejše rezultate doslej so verjetno dobili pri preučevanju leksike in leksikalne semantike. Slovar posameznega človeka, nosilca jezika, lahko obravnavamo kot bolj ali manj tipičnega predstavnika slovarjev vseh nosilcev danega jezika. Slovar nosilca jezika s srednjo izobrazbo sestavlja približno štirideset do petdeset tisoč besed. Posebno hitro narašča v zgodnji dobi: otrok začne pri poldrugem letu starosti pri nič, pri desetih ali enajstih letih pa doseže že dvajset ali trideset tisoč besed. To ogromno število enot, ki postane še mogočnejše, če upoštevamo mnogopomenskost mnogih leksemov, se mora na ta ali oni način strukturirati, urediti, sistematizirati. Tu ne gre za lingvistično sistematizacijo, ki je potrebna npr. za preučevanje slovarja, temveč za realno sistematizacijo, ki je tako ali drugače v zavesti vsakega nosilca jezika. Takšna sistematizacija je nujno potrebna, ker se brez nje občevanje ne bi moglo realizirati. Hitro iskanje potrebne besede tako pri proizvajanju kakor tudi pri razumevanju je mogoče samo v primeru, če se pregledovanje elementov slovarja, potrebno za izbor besede, ki ustreza zamisli, ne uresničuje v vsem ogromnem neurejenem slovarju, ampak le tistem njegovem delu, ki ga določajo takšni ali drugačni parametri. Lahko si mislimo, da je za proizvajanje besedila važna pomenska sistemskost, za njegovo razumevanje pa organizacija slovarja na podlagi drugih parametrov, povezanih z izrazno ravnino (ker ravno izrazna ravnina stopa v zavest v prvi vrsti ob sprejemu sporočila), nekaj podobnega abecednemu slovarju, združenemu z morfemskim.

V zvezi s preučevanjem produktivnega aspekta organizacije slovarja so bile zelo zanimive raziskave asociativnih zvez v leksiki. Če človeku ponudimo besedo, v njegovi zavesti splavajo na površje druge besede, ki so tako ali drugače povezane z dano besedo. Dokazali so, da takšna beseda stimulans izzove pri velikem delu nosilcev jezika enake asociacije. Glavna vrednost asociativnega preučevanja leksike je v tem, da omogoča razlago raznostranske povezave ene besede z drugimi besedami v slovarju. To so tiste vezi, ki – prvič – zagotavljajo zamenljivost besede v povedi, odvisno od takšnih ali drugačnih faktorjev. Ne da bi spremenili osnovni pomen (sinonimi) ali pa s spremembo pomena dolo-

čenege dela povedi (antonimi, ekvonomi), lahko takšne besede uporabimo pri prozvajanju povedi in so očitno na voljo posamezniku, ki gradi frazo, da si jih izbere. Drugič – v asociativnem poizkusu se povezave pojasnjujejo z besedami, ki lahko obenem z dano besedo nastopajo v besedilu (tako v neposredni zvezi z dano besedo ali v povezavi, posredovani z drugimi besedami). Po analizi podatkov iz asociativnih poizkusov lahko dobimo podobe asociativnih polj besed, ki jih uporabimo kot stimulanse, kar nam zelo pomaga pri razumevanju medbesednih povezav v slovarju. Vendar žal gradivo, ki je na voljo, zajema le majhen del slovarja. Da pa bi lahko asociativne norme bolje izkoristili, moramo bistveno bolj razširiti njihov alfabetařij. To je naloga prihodnosti, njena rešitev pa je skrajno pomembna za uspešno uporabo psiholingvistike pri semantičnih raziskavah.

Svoboden asociativni poizkus je dragocen med drugim zato, ker imajo podatki, ki jih dobimo s tem poizkusom, praktično neomejeno raznostranskost, to se pravi, omogočajo nam, da dobimo najrazličnejša opozorila o povezavah dane besede z drugimi besedami slovarja danega jezika. Toda to se v procesu raziskav lahko pokaže tudi kot pomanjkljivost: ne dobimo samo potrebnih podatkov, ampak tudi nepotrebne, pri čemer je včasih težko razlikovati ene od drugih. Razen tega je za raziskovalne namene pogosto smotno, če usmerimo asociiranje pri anketirancih v neko določeno strugo. V takem primeru uporabljamo usmerjene poizkuse. Od anketirancev zahtevamo npr., da danemu samostalniku dodajo več prilastkov (miza – okrogla, velika, lesena, pisalna, kuhinjska itd.), kar nam omogoča, da ob upoštevanju tipičnosti odgovorov dobimo podatke o tipičnih prilastkih, ki se rabijo v danem jeziku.

Vzporedno z asociativnimi metodikami preučevanja leksike se uporabljajo tudi druge metodike, po katerih predlagajo anketirancem, naj s ponujenimi besedami izvedejo določene operacije. Tako npr. pri raziskovanju leksikalnih skupin besede, predlagane v seznamu, razvrstijo po pomenskih skupinah. Včasih je treba oceniti stopnjo pomenske povezanosti med besedami v predlaganem paru po takšni ali drugačni ocenjevalni lestvici (npr. povezanost sinonimnih besed kot *burja – vihar* se ocenjuje s številko 10, povezanost v paru *lev – luna* pa se ocenjuje z ničlo ali enico), kar nam omogoča, da na podlagi povprečja več anketirancev ugotovimo stopnjo povezanosti med besedami v zavesti nosilcev jezika. Znana je metodika »meritve pomenov«, ki jo je izdelal Ch. Osgood in jo uporabil predvsem sam s sodelavcema G. Sucijem in P. Tannenbaumom. Bistvo te metodike je v naslednjem. Anketirancem predložijo vprašalnik, ki ima več deset antonimskih parov prilastkov, pojmovanih kot dva pola na ocenjevalni lestvici. Tako ima npr. pare »hiter – počasen«, »dober – slab«, »aktiven – pasiven«, »velik – majhen«, »močan – šibak« itd. (V originalnih poizkusih Osgooda, Suciya in Tannenbauma je bilo takšnih lestvic okrog 80, vendar se mnogi Osgoodovi nasledniki omejujejo na deset do dvajset lestvic.) Lestvica vsebuje 7 razdelkov, ki ustrezajo pojmom »zelo« (3), »srednje« (2), »ne zelo« (1), »ne ustreza tej lestvici« (0), »ne zelo« (-1), »srednje« (-2), »zelo« (-3). Po tej vprašalnici mora anketiranec obravnavati besedo – stimulans, ki mu jo predlagajo. Zgornji del vprašalnice ima torej približno takšnele obliko:

Stimulans: MORJE

	zelo	srednje	ne zelo	0	ne zelo	srednje	zelo	
velik	-	-	-	-	-	-	-	majhen
dober	-	-	-	-	-	-	-	slab
močan	-	-	-	-	-	-	-	šibak

Anketiranec ocenjuje besedo – stimulans po vsaki lestvici in npr. zaznamuje, da je v njegovi predstavi morje »zelo veliko«, »ne zelo dobro«, »srednje močno«. Podatke, dobljene od nekaj deset anketirancev (pokazalo se je, da dobimo statistično zanesljive podatke pri

skupini od petdesetih do šestdesetih ljudi), reduciramo na povprečno vrednost. Kakor so pokazala dela sovjetskih psiholingvistov, so ravno ti podatki po Osgoodovem poizkusu v lingvističnem pogledu najbolj zanimivi. Toda Osgood gre pri obdelavi eksperimentalnih podatkov še naprej. Na podlagi statističnih kazalcev ujemanja v odgovorih združuje po nekaj lestvic v faktorje. V končni varianti so taki faktorji trije: ocene, moči in usmerjene (orientirane) aktivnosti. Povprečni kazalci za preučevano besedo se izračunajo po vseh treh faktorjih. Beseda se torej določi s tremi številkami. Osgood ima te številke za koordinate besede v zamišljenem tridimenzionalnem (po številu faktorjev dimenzij) pomen-skem prostoru. Tedaj se lahko izračuna razdalja med besedami – točkami v takšnem prostoru. Ta razdalja je dobila pri Osgoodu ime »semantični diferencial« (od tod je tudi drugo ime metodike). Metodika »semantičnega diferenciala« ali »meritve pomenov« je po svojem izvoru povezana s psihometričnimi metodikami in podatki, ki so jih dobili Osgood in njegovi sodelavci in jih objavili v več atlasih, so se interpretirali in uporabljali predvsem na psihološki ali psihiatrični ravni (za diagnostiko nekaterih duševnih bolezni, pri preučevanju javnega mnenja glede nekaterih pojmov). Lingvisti gledajo na Osgoodovo metodiko z določeno mero skepse. U. Weinreich je dal svoji recenziji ironičen naslov »Popotovanja v semantični prostor« in duhovito pripomnil, da Osgood nekaj meri, vendar ni jasno kaj. Ugovori so bili tudi v zvezi z nepovratnostjo rezultatov (če poznamo koordinate besede, ne moremo ugotoviti njenega pomena; če poznamo semantični diferencial, ne moremo določiti, med katerimi besedami je bil ugotovljen). Očitno gre za to, da bi lingvistično interpretirali podatke iz »meritev pomenov« in bolje določili lingvistično relevantne parametre, ki jih dobimo po tej metodiki. V tej metodiki pa so doslej storjeni šele prvi koraki.

Zanimivo metodiko preučevanja semantičnih povezav besed je predlagal A. R. Lurija. Bistvo te metodike je v tem, da se je pri anketirancu razvil pogojni refleks na kakšno besedo. Potem so mu predlagali besede, ki so z dano besedo v različni meri pomensko povezane, in merili moč, s katero se je kazal razviti refleks (npr. intenzivnost slinjenja ali razdraženost krvnega obtoka). Pri tem se je pokazalo, da se refleks razširi na vse semantično področje besede (se pravi na besede, ki so z dano besedo pomensko povezane), pri čemer je intenzivnost toliko višja, kolikor je predlagana beseda v pomenskem smislu bližja prvotnemu stimulansu. Žal ta objektivna metodika doslej med jezikoslovci še ni našla zadostnega števila nadaljevalcev. Pojav sam pa je prikazan in pot njegovega preučevanja nakazana; kako pa se kaže na različnih področjih slovarja in kako lahko prispeva k boljšemu razumevanju konkretnih jezikovnih mehanizmov, je še nejasno. Situacija je v marsičem podobna tisti, ki je značilna tudi za druge metodike, povezane s preučevanjem leksikalne semantike.

Psiholingvistično preučevanje slovnice se je razvijalo v precejšnji meri v zvezi s preučevanjem modelov proizvodnje besedila. Najvažnejše eksperimentalne metodike so tukaj gotovo dokončavanje začetih povedi (ki ima različne inačice), transformiranje predlaganih konstrukcij in prav tako njihovo ocenjevanje. Med izvajanjem eksperimentalnih raziskav so ugotavljali ekvivalentnost skladenjskih struktur ali ocenjevali njihovo dopustnost. To je omogočilo, da se je ugotavljala bistvenost tako na leksikalno-semantični, kakor tudi gramatični ravni enote, kot je beseda. Nastala je domneva, da se v spominu ne hrani veliko število možnih shem stavka, ampak bistveno manjše število shem jedrnih struktur stavkov, ki se razvijajo z upoštevanjem možnosti členov danih struktur. Tako je lahko v katerokoli konstrukcijo, ki vključuje občno ime, vključen prilastek pridevnik. Dejstvo, da se to ne določa s čisto sintaktično pozicijo določevanega člena, ampak ravno z besedo, ki zavzema to pozicijo, izhaja iz tega, ker prilastek v slovanskih in mnogih drugih jezikih ni možen, če pozicije ne zapolnjuje samostalnica, ampak zaimek. Tako se eksperimentalno pokaže aktivnost besede v slovnični strukturi in skupni delež tako čisto slovničnih (skladenjskih), kakor tudi leksikalnih faktorjev pri oblikovanju končne strukture.

Poseben problem predstavlja psiholingvistična oznaka oblik besede: odkrivanje odvisnosti njihovega pojavljanja v besedilu od raznih okoliščin (spet leksikalnih in slovničnih npr. pri vezavi). To pa pomeni, da se besede hranijo v spominu s slovničnimi znaki, ki označujejo tako njihove lastne slovnične lastnosti, kakor tudi možnosti združevanja dane besede z drugimi besedami. Posebno zanimivost pomeni tudi doslej še neuresničena inventarizacija jedrnih slovničnih (skladenjskih) konstrukcij (ki je verjetno v posameznih jezikih različna) in možnosti njihove razširjenosti. V ameriški psiholingvistiki veliko pozornosti posvečajo idejam Chomskega o globinskih (lastnih nosilcem vseh jezikov) in površinskih skladenjskih strukturah, o tem, kako se globinske strukture uresničujejo v površinskih. Povedati je treba, da enotnost globinskih struktur prihaja v protislovje z znano hipotezo E. Sapira in B. Whorfa, ki trdi, da jezikovni pojavi, ki se odražajo v mišljenju, vplivajo na vedenje nosilcev jezika (lingvistična relativnost). Hipoteza Sapira-Whorfa je sama po sebi zanimiva, čeprav njena absolutizacija vodi do trditev o popolni različnosti mišljenja nosilcev raznih jezikov, kar pa je težko sprejemljivo. Prvič, različnost jezikov je vendarle prej posledica kot vzrok za različnost kultur, drugič pa, ne smemo podcenjevati možnosti mišljenja v zaznavanju realne resničnosti in korigiranju tistih predstav, ki jih pogosto vsiljujejo nosilcem jezika po svojem izvoru arhaična jezikovna dejstva. Vendar pa tudi misel o obveznem »prevajanju« globinskih struktur v površinske prav tako zbuja dvome, ker ne upošteva dejstva, da se mišljenje že zelo zgodaj začne oblikovati v jezikovnih kategorijah, in so zato globinske strukture samo idealni konstrukti, ne pa resničnost.

Psiholingvistično preučevanje slovnice sodi med vabljive in perspektivne smeri znanosti, vendar bi le težko rekli, da je psiholingvistika danes sposobna predložiti svoj popolni model opisa vsega slovničnega ustroja jezika, čeprav je v tej smeri že marsikaj storjenega in vidimo precejšnje možnosti za nadaljnji razvoj in za nove raziskave.

Kakor smo že omenili, psiholingvisti z zanimanjem gledajo na preučevanje govornih motenj pri bolnikih. Gre za to, da opazovanja razpadanja govorne funkcije omogočajo, da bolje prodremo v mehanizem, določen za proizvodnjo in razumevanje besedil, to se pravi v jezik kot mehanizem. Tako je bilo mogoče ugotoviti npr., da je funkcioniranje slovarja in slovnice relativno avtonomno, da pri določenih boleznih govorniki samo s samostalniki in ne povezujejo besed v stavke. Ugotovljene so bile govorne motnje, pri katerih bolniki mešajo besede po obliki, kar kaže na dvojnost načela, kako hranimo besede v »slovarju« našega spomina: po pomenu (kakor v ideografskem ali tematskem slovarju) in po zvočni obliki. Seveda lahko psiholingvistična analiza govora bolnikov pomaga zdravnikom nevrologom in psihiatrom pri ugotavljanju bistva bolezni.

Prav tako kot psiholingvistično preučevanje govornih motenj, nam tudi študij otroškega govora omogoča, da pogledamo v jezikovni mehanizem, toda tokrat ne v razpadajoči, temveč v nastajajoči obliki, v procesu njegovega oblikovanja. Tako po eni strani analiza besednega asociiranja otrok različne starosti jasno kaže proces graditve leksikalnega sistema, po drugi strani pa omogoča, da bolje spoznamo zakonitosti medbesednih povezav. Obravnavanje otroškega govora v zgodnji dobi (pri starosti okrog dveh let) daje možnost, da razumemo medsebojni odnos določenih slovničnih kategorij. Tako sta npr. zvalnik in velevnik tesno povezana drug z drugim, njun zgodnji nastanek pa lahko imamo tudi za pojasnjevalno okoliščino pri razumevanju dejstva, da glagolska osnova v mnogih jezikih sovпада z elementarnim velevnikom, imenska pa z zvalnikom (ne pa z nedoločnikom in imenovalnikom). Psiholingvistična opazovanja in njihova analiza lahko popolnoma realno pomagajo tistim, ki se ukvarjajo z razvojem otroškega govora v normi in v patologiji, zakaj ravno psiholingvistika omogoča razumevanje čisto jezikovnega bistva govornih napak in možnosti razvoja otroškega govora.

Eden od skrajno zanimivih in v uporabnem smislu obenem pomembnih psiholingvističnih problemov je problem dvojezičnosti in mnogojezičnosti, se pravi, koeksistence dveh

ali več jezikovnih mehanizmov pri enem človeku. Opazovanja dvojezičnosti so pokazala, da poznamo dva nasprotna tipa nosilcev dvojezičnosti (dvojezičnih ljudi), ob katerih obstaja še veliko podtipov, ki se pridružujejo vsakemu od obeh osnovnih tipov. Po eni strani pri delu dvojezičnih ljudi oba jezika funkcionirata avtonomno, neodvisno drug od drugega. Medsebojni vpliv jezikov je v tem primeru pri takem človeku neznaten. Po drugi strani pa sta pri drugem delu dvojezičnih ljudi jezikovna mehanizma slabo ločena drug od drugega, funkcionirata kot združena mehanizma, v govor v enem jeziku se pogosto nezavestno vključujejo prvine iz drugega jezika, nastaja interferenca. V nekaterih primerih pripelje takšna zmešnjava do zmešanega govora, do makaronščine, mogoče je celo, da le težko določimo jezikovno pripadnost proizvedenega besedila. Pri sprejemanju združena jezikovna mehanizma razumevanja ne motita (ali pa ga le malo motita), kajti kontekst pomaga, da ugotovimo resnični pomen razumevanega besedila, prvine, ki manjkajo v enem mehanizmu, pa se lahko vzamejo iz drugega. Pri proizvodnji pa mešana dvojezičnost, značilna za osebe brez jasne opredelitve za enega od obeh jezikov, ni zaželena. Zato mora biti šolski pouk drugega jezika usmerjen k oblikovanju avtonomne dvojezičnosti z dobro izdelanim preključevanjem iz enega jezika v drugega z zavestnim nadzorom jezikovne pripadnosti proizvajanih besedil.

Psiholingvistika je zmožna rešiti celo vrsto specifičnih nalog, ki so lastne takšnemu pristopu k jezikovnim dejstvom. Psiholingvistika pa razen tega lahko s svojim eksperimentalnim aparatom bistveno pomaga tudi pri čisto lingvističnih raziskavah. Tako je npr., če moramo dobiti statistično gradivo za dve alternativni obliki, ki se uporabljata v jeziku, smotno, da izpeljemo korektno zasnovan poizkus, ki bo dal potrebno statistično gradivo, kakršno bi po običajni poti dobili težje in po daljšem času. Psiholingvistika ima obenem tudi lastno uporabnost, predvsem na področju pouka jezikov, tako drugega kakor tudi materinega. Potrebna je tudi strojni lingvistiki, ker mnogi instrumenti, ki jih izdelujejo za obdelavo govornih informacij, tako ali drugače modelirajo človekovo govorno dejavnost, zato jih v določeni meri lahko konstruiramo, opiraje se na človeški prototip. Tako se je panoga znanosti, ki je nastala na mejnem področju lingvistike in psihologije, po zaslugi rezultatov, ki jih od psiholingvistike pričakujejo v naslednjih desetletjih, znašla v središču zanimanja sodobne teoretične in uporabne lingvistike.

Prevedel *Janez Zor*
Filozofska fakulteta v Ljubljani